

Herresta tomtområdes äldre historia

november 19, 2023

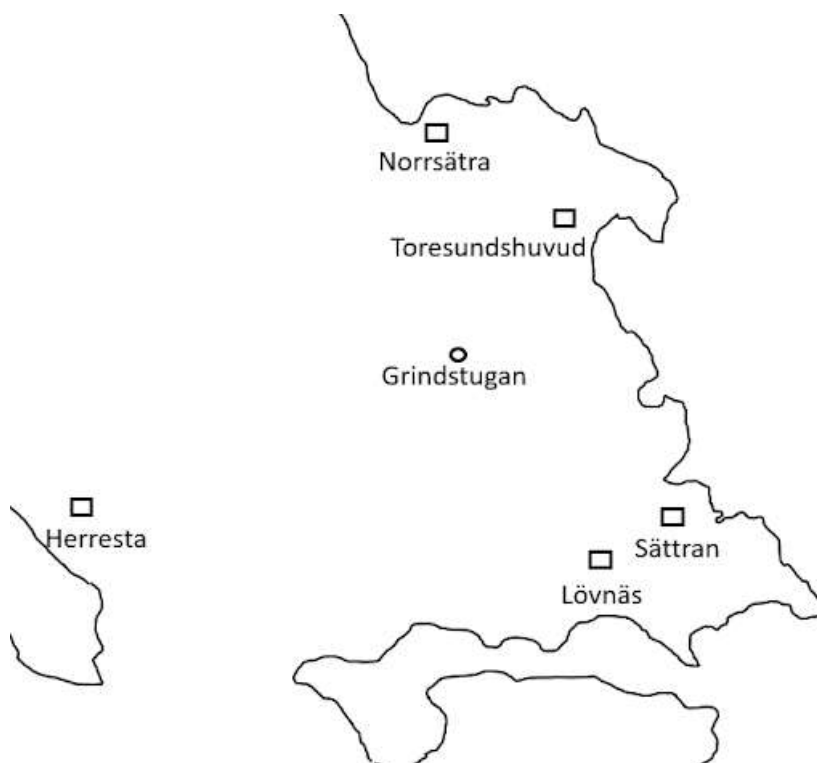

Herresta tomtområdes äldre historia

Lövnäs - stormansgård och stengodsfabrik

Det här blogginlägget är det första av vad jag tänker ska bli flera som ska beskriva Herresta tomtområdes äldre historia, alltså historien om området innan det blev den fritidshusidyll det är idag. Min tanke är att utgå från de fyra gamla hemman inom vars historiska gränser tomtområdet ligger. Två av dem finns kvar än i dag i den meningen att de gamla gårdarnas boningshus ännu står kvar. Norrsätra är ett avstyckat torp och Toresundshuvud är vad vi idag kallar Tomtstugan. Även torpet Grindstugan som hörde till Lövnäs står kvar. Av Lövnäs gård kan man ännu se spår i form av stengrunder på den gamla gårdstomten. Hemmanet Sättran är däremot spårlöst försvunnet. Det går inte ens att med hjälp av tillgängliga historiska kartor få klarhet i var gården låg, varför markeringen på kartan här nedanför är en gissning.

Detta första inlägg gäller hemmanet Lövnäs längst i söder.

Hemmanet Lövnäs marker sträckte sig efter att gården på 1600-talet slagits ihop med granngården Sättran från Lövnäsviken i söder upp till Grindstugan i norr. Gårdens utsträckning omfattade alltså större delen av det som idag är Herresta tomtområde: Lövnäsvägen, Söderängsvägen, Zagnerstavägen, Karpvägen, Idvägen, Grindstugevägen, Rödingvägen samt de södra delarna av Kummelvägen och Trollskogsvägen.

Rötter i medeltiden

Lövnäs kända historia går tillbaka till medeltiden. Det första belagda omnämnandet är från 1380 då "Mathes j Løfnæs" (Matts i Lövnäs) bevitnade en fastighetsaffär. Vem denne Matts var vet man inte, han förekommer veterligen bara denna enda gång i de historiska källorna. Kanske ägde han Lövnäs, kanske var han landbo och drev gårdens jordbruk som arrendator.

Vad vi däremot vet är att Lövnäs på 1400-talets ägdes av Sten Sture den äldre. Han skrev sig till Rävsnäs och hade omfattande egendomar runt om i Toresunds socken. Huruvida han besökt Lövnäs är inte historiskt belagt men det är ju troligt att han som vistades mycket på Rävsnäs också besökte sina andra egendomar i närheten.

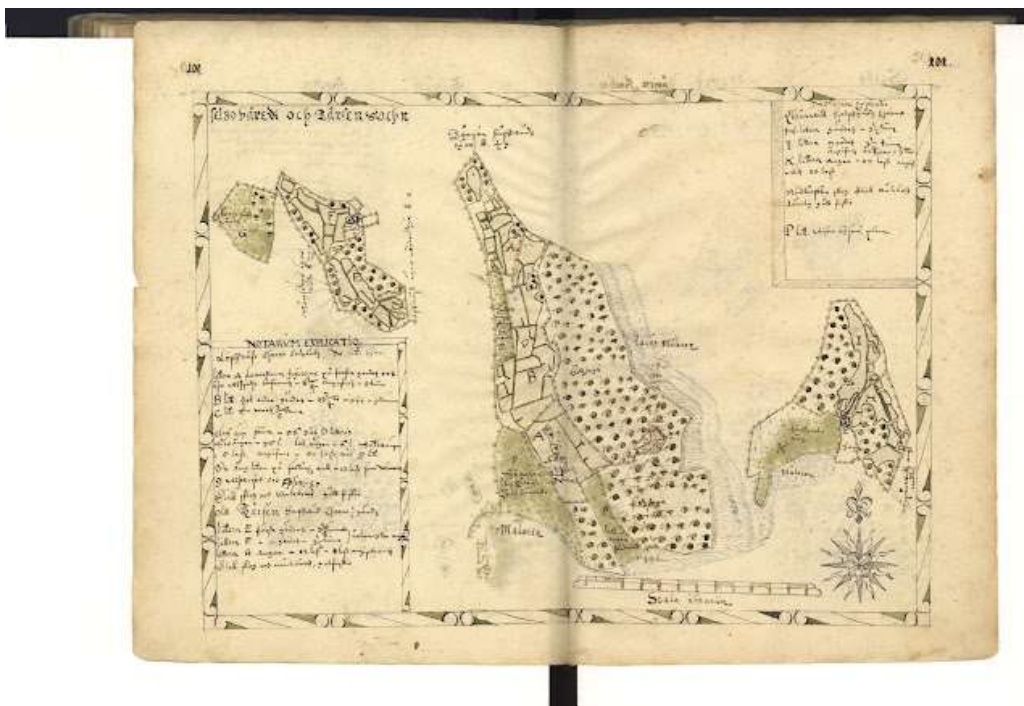
Att Gustav Vasa den 7 september 1548 var på besök vet vi däremot säkert eftersom han den dagen undertecknade ett brev i Lövnäs. Gården ingick i det enorma godscomplex som var Gustav Vasas personliga egendomar. Det ligger ju nära till hands att tänka sig att kungen den dagen inspekterade Lövnäs marker inklusive det som idag utgör Herresta tomtområde.

Den administrativa förvaltningen av kungens egendomar i Toresund under 1500-talet sköttes av fogden på Gripsholm. I detta ingick att driva in den årliga så kallade räntan som de landbor som brukade gårdarna skulle erlägga. För Lövnäs uppgick räntan för åren 1559/60 till 2 öre och 4 penningar kontant och därtill ersättning i natura i form av 1½ pund korn, 1 höna, 10 ägg, ½ lamm och 6 dagsverken.

Av skattelängderna för de åren framgår att det på gårdens marker såddes 15 spann utsäde och bärgades 60 lass hö. Lövnäs var därmed med god marginal den högst avkastande gården av de fyra gårdarna i området. Framförallt mängden hö sticker ut i jämförelse med de andra gårdarna. En så stor höskörd borde ha medgett en förhållandevis stor djurbesättning. En ko kräver ungefär fyra lass hö som vinterfoder, ett får behöver ungefär ett lass hö.

Lövnäs år 1641

Den äldsta kartan över Lövnäs är från 1641. Lövnäs redovisas som "krono helgårds". Det betyder att hemmanet ägdes av kronan och taxerades till ett helt mantal, dvs. att gården skulle erlägga full skatt.

Lövnäs är hemmanet i mitten av uppslaget.

Åkermarken och ängarna motsvarar ganska väl dagens jordbruksmark från Lövnäsviken och längs bilvägen upp till Grindstugan. Området öster därom anges som betesmark. Den enda bebyggelse som är utritad är vid gårdscentrum i söder.

Det ska noteras att gården Sättran rimligen måste ha legat inom det som anges som Lövnäs marker på denna karta. Det enda som möjligen antyder något om att det funnits en gård kallad Sättran är att den långsmala ängen i norra delen av gården benämns "Sätra ängen".

Lövnäs blev Raafnäs

Någon gång omkring 1610 förlänades en herreman vid namn Gustaf Raaf Lövnäs tillsammans med tre andra gårdar, Brolöt, Kantorp och Sättran. Gustaf Raaf var stallmästare och befallningsman på Gripsholm under Gustav II Adolfs tid. Han hade uppenbarligen gjort kungen sådana tjänster att han belönades med de fyra gårdarna. Raaf skrev sig till Lövnäs och gården kom att kallas Raafnäs.

När Gustaf Raaf dog efterlämnade han en dotter vid namn Märta men ingen son. Eftersom en dotter inte fick ta över förläningen togs den tillbaka av kronan, vilket förklarar varför Lövnäs anges som kronohemman på kartan från 1641. Namnet Raafnäs hade ju tydligen inte heller tagit fäste eftersom namnet återgick till det ursprungliga. Möjligen kan man tänka att namnet Raafsnäs hade vållat en del förvirring och missförstånd på grund av likheten med det närbelägna Rävsnäs.

Drottning Kristina återställde på sätt och vis ordningen genom att förläna Lövnäs och ytterligare ett antal gårdar till Märtas make Christer Jakobsson Wiborg (adlad Silferax). Lövnäs var sedan i Märtas och Christers ättlingars ägo ända till 1759.

Lövnäs år 1720

Från 1720 finns en vacker karta över Lövnäs. Det framgår av rubriken att granngården Sättran hade införlivats med Lövnäs. Lövnäs var åsatt 1/2 mantal och Sättran 1/2 mantal, totalt alltså ett fullt mantal precis som 1641. Senare kom Lövnäs med Sättran att nertaxeras till 3/4 mantal. Gården ägdes av Brita von Numers som var änka efter Johan Cremer (barnbarnsbarn till Gustaf Raaf).

Kartan, som är inte orienterad i nord-syd och är därför lite svårläst tills man vant sig, omfattar även hemmanen Toresundshuvud och Norrsätra. Mitt på kartan finns torpet Grindstugan markerat, en nyhet jämfört med 1641-års karta. Grindstugan tycks ha varit det första torp som lydde under Lövnäs..

Strandlinjen är lite förbryllande, inte minst den stora udden i nordöst. Möjligen var tidens lantmätare mer intresserade av att få den produktiva jordbruksmarken rätt beskriven än att stränderna skulle bli exakt återgivna.

Kål, hampa, frukt och humle

Låt oss titta närmare på området kring gårdscentrum i söder (till vänster på kartan).

Huset vid bokstaven A ska ses som en symbol för hemmanet och platsen för gårdscentrum. Trots att det alltså bara är utritat ett enda hus fanns det säkerligen ett flertal byggnader på gården: bostadshus, lador, stallar, visthus, torkhus och andra ekonomibyggnader.

Täppan med beteckningen B var en fruktträdgård. Men med fruktskörden var det nog skralt. Lantmätaren noterade "åtskillige Trän Planterad som sedermera äro så föråldrade, att dhe för tiden och Nu aldeles äre Ofruktsamma".

I täppan markerad med D fanns en humlegård. Lantmätaren noterade att odlingen var nyanlagd och att man "om dess dugligheet ännu icke försäkrat wara kan".

Här finns skäl att göra en juridisk utveckling. Att odla humle var en lagstadgad skyldighet. Varje hemman skulle odla ett visst antal humleplantor vid äventyr av dryga böter. Lagkravet hade införts redan på 1400-talet för att skydda den inhemska ölproduktionen och för undvika dyr import från utlandet. Att humleodlingen på Lövnäs var nyanlagd kan alltså förstås som att en äldre humleodlingen hade tagits bort och nya humleplantor satts för att ersätta de gamla. Kanske hade Brita von Numers anlitat en ny trädgårdsmästare som börjat med att ta sig an humlen men ännu inte hunnit med att åtgärda den dåliga fruktträdgården.

På de två gula fälten markerade med C på ömse sidor om hussymbolen odlades kål och hampa. I anslutningen till gården fanns även en liten "kryddtäppa".

I viken utanför ängen markerad med N, är utritat vad som bör ha varit fasta fiskeredskap, så kallade katsor. Detta var anordningar som bestod av ett "staket" nedslaget i botten som ledde fiskarna till en hägnad varifrån de kunde fiskas upp med håv.

Rakt söder om gårdscentrum fanns gårdens brygga. Det finns även idag en träbrygga vid Lövnäsviken men den ligger vad jag kan se inte på samma plats som 1720-års brygga. Men platsen är likafullt en intressant. Invid träbryggan syns vad som har varit av en stensködd kaj som mycket väl skulle kunna vara av hög ålder.

Lövnäs slås ihop med Herresta

1759 förvärvades Lövnäs av Johan Georg Lillienberg som några år tidigare köpt Herresta gård. Lillienberg var jurist och ämbesman och en av hattpartiets främsta företrädare. Han blev rik och köpte upp en stor del av alla gårdar i Toresunds socken. Men den historien faller utom ramen för detta inlägg. Det som är viktigt att här notera är att från och denna tidpunkt styrs Lövnäs öde från Herresta gård.

Trots ägarbytet bodde dock Brita von Neumers barnbarn Margareta och hennes man Adolf Gripenberg kvar på Lövnäs i många år. Margareta, som då blivit änka, lämnade gården för att med sina barn flytta till Stockholm först år 1772.

Under återstoden av 1700-talet tycks Lövnäs gård ha fungerat som boende för inspektorer, rättare och snickare och andra som kom för att arbeta på Herresta gård. Det var hög omsättning på de boende, som med få undantag bara bodde på Lövnäs några enstaka år innan de flyttade vidare.

Andra halvan av 1700-talet uppfördes två nya torp på Lövnäs marker: Fogelsången och Zagnersta. Runt dessa torpen plöjdes nya åkrar upp och i husen bosatte sig torpare som drev jordbruk och gjorde dagsverken på Herresta. Jag tänker återkomma till dessa två torp senare, de är värda ett eget blogginlägg.

Stengodsfabriken och herrgårdsost

I början av 1800-talet kom industrialiseringen till Lövnäs i formen av en stengodsfabrik. Industriepoken varade emellertid bara några få år innan de agrara näringarna åter tog över. Resterna av fabriksanläggningen som låg vid Lövnäs gårdstomt, kan ännu anas i form av stengrunder (registrerade som fornminne).

Den som låg bakom stengodsfabriken var en herre vid namn Eric Ruuth. Denne Eric Ruuth var en driftig och ambitiös man som hade stigit till de högsta höjderna i riket under Gustav III:s tid. När Sverige inledde anfallskrig mot Ryssland år 1789 var han statssekreterare vid handels- och finansexpeditionen, alltså närmast att betrakta som rikets finansminister.

Sverige var fattigt och saknade finansiella muskler för krigsansträngningarna, vilket ledde till att Ruuth tvingades till kreativa statsfinansiella lösningar, bland annat utgivning av en ny typ av sedlar men framförallt genom att ta upp lån från utlandet. Lättförfalskade nytgivna sedlar och beroende av utländska långivare resulterade i finanskris. En statlig utredning utsåg Ruuth till syndabock. Han kritiserades för oredlighet och bristande bokföring varefter följde en mångårig juridisk process som slutade med personlig konkurs för Ruuth.

Vad har då detta med stengodsfabrik på Lövnäs att göra? Jo, det var just Ruuths konkurs som var orsaken till att en fabrik kom att uppföras vid Lövnäsviken.

Vid sidan av sina uppdrag inom statsförvaltningen bedrev Ruuth betydande egen affärsverksamhet. Han hade ärvt egendomar runt om i landet efter sin mor, bland annat en stenkolstäkt i Helsingborg där det förutom stenkol även fanns eldfast vit porslinslera som var utmärkt råvara för tillverkningen av stengods och fajans. Leran skeppades till en början till en fabrik i Ulvsunda utanför Stockholm som Ruuth ägde. Som en följd av konkursen tvingades han dock att lägga ned verksamheten i Ulvsunda. Men trots konkursen kunde han år 1798 köpa Lövnäs där han lät uppföra en ny fabrik.

ERIC RUUTH
Färd av G. Lundberg
Foto SPA

Eric Ruuth 1746-1820

Kruka i stengods märkt Löv Näs och daterad juli 1802.

Tillverkningen av stengods i Lövnäs pågick dock bara några få år fast det är inte helt lätt att få besked om exakt vilka år. Krukan på bilden är daterad juli 1802, så i vart fall då hade fabriken verksamhet kommit igång. I församlingsboken för perioden 1800-1809 noteras ett antal "tegelbruksdrängar" som boende på Lövnäs och på ett torp på Herrestas marker. Gissningsvis var de anställda vid stengodsfabriken, något tegelbruk fanns ju inte i området. Namnen är överstruken vilket betyder att de hade flyttat ut någon gång före 1809.

I dödsboken finns noterat att fabrikören PA Schermer dog vid Lövnäs i december 1805. Någon ny fabrikör som skulle ha tagit över efter honom är inte känd.

Stengodstillverkningen i Lövnäs bör alltså ha påbörjats 1802 eller något år tidigare och avslutats före 1809, kanske redan 1805.

Som nämndes ovan finns vid Lövnäsviken spåren av en kajanläggning i direkt anslutning till den träbrygga som finns på platsen. På bilden syns delar av stenskoningen.

Anläggningen skulle mycket väl kunna vara uppförd i samband med stengodsfabriken. Rimligen behövdes en hamnanläggning för att ta emot fartyg med porslinsleran och för att skeppa ut de färdiga produkterna.

Någon gång före 1810 hade stengodstillverkningen flyttats till Höganäs där de välkända höganäskrusen tillverkades till långt in på 1900-talet.

Och Herrgårdsosten, vad har den med saken att göra? Eric Ruuth hade många strängar på sin lyra. Han sökte sig utom Sveriges gränser för att hitta inspiration för att utveckla jordbrukets metoder. I Schweiz fick han smak för emmentaler. Det här var långt innan det fanns internationella regler för att skydda uppfinningar och annan upphovsrätt så Eric tog helt sonika med sig en mejerist med kunskap om tillverkningsmetoden hem till Sverige och lät skapa den ost som idag går under namnet Herrgårdsost. Huruvida någon Herrgårdsost tillverkades på Lövnäs är dock inte känt.

Lövnäs på 1800-talet

I början på 1800-talet demokratiseras lagstiftningen på så sätt att frälsehemman kunde få ägas även av människor som inte hörde till adeln. 1810 förvärvades Herresta och alla underliggande gårdar inklusive Lövnäs av handelsmannen Carl Adolph Grevesmühl som drev möbelhandel i Stockholm. Herresta och de andra gårdarna ägdes därefter av familjen Grevesmühl fram till 1917.

För Lövnäs del handlade 1800-talet om att jordbruksmarkerna expanderade och tidigare betesmarker plöjdes upp. Några större investeringar i byggnaderna verkar inte ha skett, snarare tvärtom. Från år 1839 finns en mycket detaljerad karta som visar att det på Lövnäs gårdstomt fanns fem byggnader, en större ladugård och fyra hus, varav tre mindre och ett lite större (förmodligen boningshuset).

År 1839 bodde drängen Wilhelm Behm med hustru Anna och fyra barn i ett av husen.

Många av uppslagen för Lövnäs i husförhörlängderna under 1800-talet är fullklottrade, det var alltså stor omsättning med familjer som flyttade in, bodde något år för att sedan flytta ut och ersättas med en ny familj som flyttade in. Under 1800-talets andra halva saknas uppslaget för Lövnäs för några år, möjligen stod bostadshuset tomt dessa år.

Flertalet av de boende var direkt kopplade till jordbruket som drängar och pigor. Några personer med andra yrken kom dock att bo på Lövnäs genom åren. Bland husförhörlängdernas anteckningar om de boendes yrken märks fiskare, skomakare, skeppare och båtsman.

Lövnäs sista boende

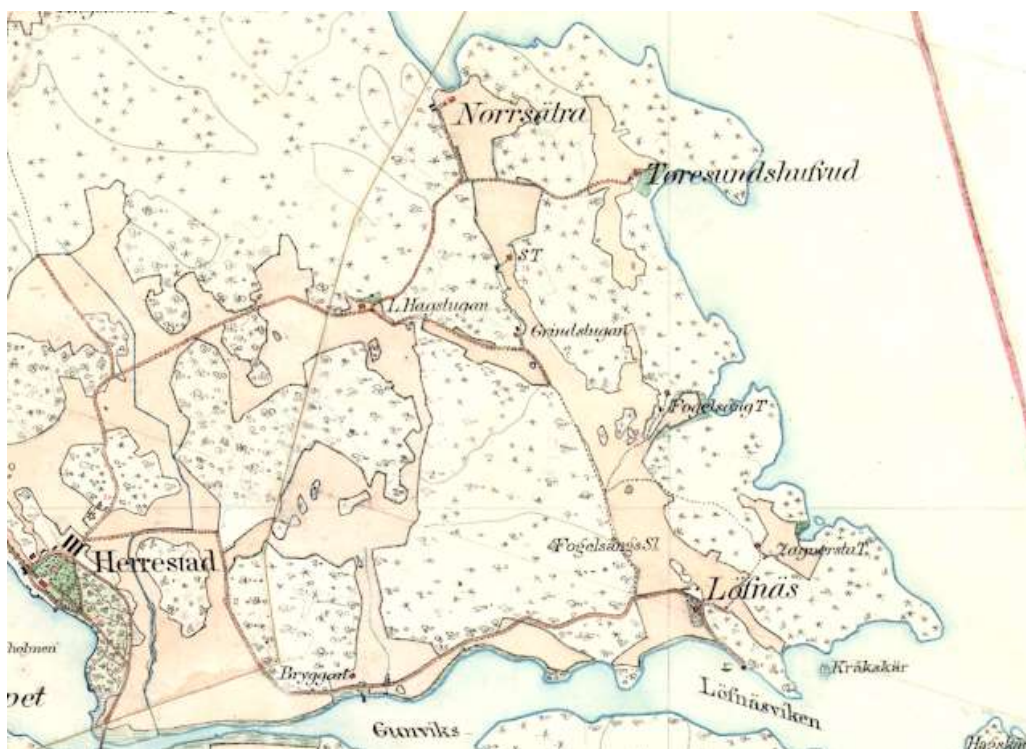
År 1876 flyttade änkan Stina Lisa Larsson med dotter Johanna Christina och barnbarnet Carl Axel till Lövnäs. I husförhörlängden benämndes Stina Lisa som inhyreshjon. Den lilla familjen bodde kvar i fem år till 1881 då de flyttade till Spånsvik. Därefter finns inte några noteringar om att någon har bott på Lövnäs gård.

1900-talet

Efter att familjen Grevesmühl 1917 sålde Herresta och de underliggande gårdarna inleddes en period där fastigheterna skiftade ägare i tät följd. En av transaktionerna ledde till påståenden om bedrägeri och "Herrestaköpet" som affären kallades uppmärksammades även i stockholmstidningarna. Bankkrisen 1922 satte dock stopp för fortsatta fastighetsspekulationer.

Herresta med Lövnäs och de andra underliggande gårdarna förvärvades 1923 av Christopher de Paus. Säljare var Svenska Lantmännens Bank, en av krisbankerna som då höll på att likvideras. 1938 överlät han godskomplexet till sin släkting Herman Paus. Herresta är än i dag i samma familjs ägo.

Kartan här nedan är från sekelskiftet 1900. Jämfört med 1720-års karta finns nya åkermarker runt torpen Zagnersta och Fogelsången, som båda uppfördes på andra halvan av 1700-talet, samt norr om torpet Grindstugan.

Häradsekonomska kartan över Överenhörna, 75-16. Kartan är daterad 1897-1901

Av kartan framgår att det då fortfarande fanns tre hus på Lövnäs gamla gårdstomt. Den stora ladugården och ytterligare en ekonomibyggnaden norr om vägen just som den kröker söderut mot vattnet och ett boningshus. Det finns dock som nämnts ingen notering om att någon då skulle ha bott där.

Än idag finns tydliga spår av av den gamla bebyggelsen.

Stenfot precis i åkerkanten.

Stensskodd brunn

Källor

Medeltida överlåtelsehandling finns i Riksarkivet, Svenskt Diplomatarium (SDHK-nr: 11648)

Gustav Vasas brev finns i "Konung Gustaf den förstes registratur", 1548 s. 318 f.